

ZNALECKÝ SLIB A OHLÉDNUTÍ DO HISTORIE SOUDNICTVÍ A ZNALECTVÍ

EXPERT'S OATH, AND HINDSIGHT INTO THE HISTORY OF JUSTICE
AND JUDICIAL EXPERTS

ABSTRAKT: Článek popisuje možné dopady zneužití činnosti znalce a soudce na společnost a dále rozvádí znalecké a soudní metody při čarodějnických procesech na našem území. Autor na závěr navrhuje úpravu textu znaleckého slibu v rámci připravované novely zákona č. 36/1967 Sb. o znalcích a tlumočnících.

KLÍČOVÁ SLOVA: znalecký slib, inkviziční soudci a znalci, čarodějnice, justiční vraždy

ABSTRACT: The article describes possible incidence of misconduct of an expert, or judge, on the society. Further, it enters into details of expert's and judicial methods used in witch-trials on our territory. Finally, the author proposes an amendment of the wording of the expert's oath to be adopted within the prepared new law, namely Act No. 36/1967 Sb., concerning experts and interpreters.

KEY WORDS: expert's oath, inquisitional tribunal, witches, judicial murders

I. MORÁLNÍ ASPEKTY ZNALECKÉ A TLUMOČNICKÉ ČINNOSTI

Zákony ve společnosti se snaží regulovat dění pro obecný prospěch. Zákony včetně zákona o znalcích a tlumočnících mají zavedený systém slibů odpovědných osob. Je to na příklad u činnosti notářů, poslanců, soudců, autorizovaných architektů, inženýrů a techniků, kde se akcentuje morální aspekt jejich činnosti. Toto je nanejvýš správné, avšak rozhodující je kvalita obsahu samotného slibu.

Text znaleckého slibu dle zákona č. 36/1967 Sb. o znalcích a tlumočnících zní: „Slibuji, že při své znalecké (tlumočnické) činnosti budu přesně dodržovat právní předpisy, že znaleckou (tlumočnickou) činnost budu konat nestranně podle svého nejlepšího vědomí, že budu plně využívat všech svých znalostí a že zachovám mlčenlivost o skutečnostech, o nichž jsem se při výkonu znalecké (tlumočnické) činnosti dozvěděl.“

Od roku 1967 tak zákon postrádá asi to nejpodstatnější, a to slib znalce či tlumočnicka, že bude činnost vykonávat nejen podle svého nejlepšího vědomí, ale také podle svého nejlepšího svědomí. Nenápadný rozdíl v písmenu „s“ u vědomí a svědomí je nejen zásadní, nýbrž pro mnohé může být i tragický. Při absenci slova svědomí ve slibu lze totiž vědomostí i zneužít.

Můžeme jen doufat, že v současné době není rozhodování zatíženo nesvědomitým přístupem. Zde patrně není na místě velký optimismus. Bývalý ombudsman Otakar Motejl nedávno zveřejnil kritický článek v celostátních novinách na adresu znalců a soudců. Článek měl výmluvný nadpis: „Soudní znalci ničí lidské životy“. V textu se zamýšlí nad skutečností, že posudky znalců bývají nekvalitní a že soudci bez znaleckého posudku téměř

Obr. 1. Pomník obětem inkvizice ve Velkých Losinách
Fig. 1. The Memorial of inquisition victims in Velké Losiny

nerozhodnou (nejsou v daném oboru experty – poznámka autora) s tím, že výsledkem je taková absurdita, že nesoudí soudci, nýbrž znalci. O to spíše by se text slibu znalců a tlumočnicků měl doplnit o morální aspekt – tedy o svědomí.

Erudovaný znalec může například použít pro ocenění jen některé metodiky tak, aby se výsledná cena objednateli líbila. Někdy se při revizních posudcích ukazuje, že u předchozích znalců „náhodou“ vyznívají závěry posudků ve prospěch objednavatelů. Proto by znalci vždy měli používat všechny dostupné relevantní důkazní metodiky.

Dokladem rozhodování bez svědomí u soudců a znalců jsou v extrémních případech historické případy justičních vražd. Na našem území můžeme vzpomenout na vykonstruované politické procesy z 20. století nebo na čarodějnické procesy ze 17. století, kdy byly odsouzeny osoby prokazatelně nevinné k trestům majetkovým, k trestům žalářů a smrti.

Motto: Národ, který nezná svoji historii, je odsouzen k tomu, aby si ji prožil znovu.

Pojďme krátce pohlédnout do té nešťastné doby historie znalectví a soudnictví, kterou lze výmluvně uvést následujícími fotografiemi pomníku 38 upálených ve Velkých Losinách u Šumperka.

II. INKVIZIČNÍ PROCESY

Mezi nejotřesnější případy rozhodování bez svědomí patřily v Evropě čarodějnické procesy. Podle dnešních měřítek se jednalo o justiční vraždy. Nejen z neznalosti, ale mnohdy ze zjištěných důvodů zde docházelo k závažným rozhodnutím, která nebyla protiprávní podle tehdejšího právního systému, avšak byla nemorální, jelikož se zneužívala některá zákonná ustanovení či porušovaly zásady vedení vyšetřování včetně podvodně vykonstruovaných důkazů.

Čarodějnické procesy byly v českých zemích spíše ojedinělým úkazem, největšího rozsahu dosáhly na našem území na severní Moravě v okrese Šumperk v období let 1678 až 1696 a v jižním Slezsku v dnešním okrese Jeseník v letech 1622 až 1684. Poslední dvě nevinné oběti procesů, obě z Petrova nad Desnou, zemřely ve vězení v Šumperku, přestože vydržely torturu (mučení). Barbora Axmanová zemřela v roce 1708, Marina Millerová (při prvním výslechu dne 6. 2. 1688 měla 36 let a půlroční dítě) zemřela až v roce 1710 po 22 letech věznění.

Není to tak dávno, náš platný zákon o znalcích a tlumočnících byl přijat asi 260 let poté. Justiční vraždy jsou nejvíce známé na našem území z let 1948 až 1989, avšak na stovky obětí čarodějnických procesů se zapomíná. Účelem tehdejších procesů bylo vyhnání tmářství a ďábla z mysli lidí a z celé společnosti. Soudci a jejich pomocníci podle svého přesvědčení vykonávali dobro, aby zachránili neposkvrněnou společnost, morálku a ekonomiku, jelikož se všeobecně věřilo, že i za sucha, neúrodu, hlad a podobně mohou ďáblové a čarodějnice. Avšak bylo zvláštní, že velmi často byli z čarodějnictví obvinění lidé majetní, jelikož financování procesů se provádělo hlavně ze zabaveného majetku odsouzených a jejich rodin. Obvinění, zejména slabé pohlaví (ženy tehdy navíc byly až na výjimky bez školního a právního vzdělání), se po nepředstavitelně těžkém mučení samozřejmě skoro všichni k čarodějnictví přiznali

Obr. 2 Zámek Velké Losiny, kde probíhaly výslechy obviněných
Fig. 2 The torture place in Velké Losiny castle

a svoji výpověď rovnající se rozsudku smrti podepsali. Někteří zemřeli už při mučení a věznění.

Dnes jsou k dispozici důkazní listiny z výslechů, podepsané rozsudky smrti, doznání, rozsudky apelačního soudu v Praze a řada dalších originálních dokumentů včetně účtů, dokladů o okolnostech vykonání poprav s datem a hodinou exekuce. Proti neuvěřitelné

Obr. 3 Šumperský morový sloup
Fig. 3 The plague column in Šumperk

Obr. 4 Historické centrum města Šumperka – Klášterní kostel
Fig. 4 Historical center of the city Šumperk – Monastery church

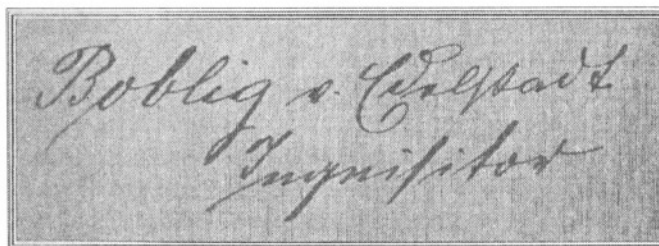
krutosti a lstivosti tribunálu byli obvinění téměř bez šance, protože pro soudce a přísedící to byl velmi dobrý zdroj obživy či podstatného obohacení.

Celkové náklady procesů například ve Velkých Losinách u Šumperka měly činit 9050 zlatých, 20 krejcarů a 1 denár. Na příklad za popravu Barbory Bartelové z Rapotína účtoval kat Jakob Hay 11 zlatých a 40 krejcarů, za její předchozí mučení celkem 10 zlatých a 26 krejcarů (tažení na žebřík 4x, drčení palce 17x a španělská bota 10x). Majetkový prospěch ze zabaveného jmění měla i místní vrchnost. Důvodem inkvizičních procesů byla zároveň decimující třicetiletá válka (kterou si vymyslela a vedla vrchnost s panovníkem), kdy vymřela téměř polovina obyvatel střední Evropy. Celkově zde byla zhoršená situace politická včetně náboženských třenic s luterány. Evropu decimoval mor, požáry měst a záplavy. Bezvýchodnost a bída vyvolaly celkový morální úpadek obyvatelstva. Procesy byly i určitou prevencí proti předchozím vzpourám poddaných.

O vině či nevině rozhodoval inkviziční tribunál, soudce byl podle tehdejšího právního systému zároveň žalobcem, což už dnes našťástí není možné. V Šumperku a Velkých Losinách byl hlavním soudcem Jindřich František Boblig z Edelstadtu s nedokončeným absolutoriem práv, přísedící byli z řad místních měšťanů.

Někteří členové inkvizičního soudu vykonávali funkci soudních znalců, kteří rozhodovali, zda osoba vyšetřovaná, mučená a znalecky posuzovaná je ve spojení s ďáblem a zda konala protiprávní činnost. Pravomoc tribunálu byla obrovská, doslova rozhodoval o životě a smrti obviněného, o typu a délce mučení, přičemž při této činnosti se běžně posilovali vínem. Navíc pomocí tortury konstruovali vymyšlené seznamy jmen dalších osob, které se údajných čarodějnických akcí měly účastnit. Takto se začala plnit vězení i bohatými měšťany a bývalými luterány. Během procesů v Šumperku a ve Velkých Losinách zahynuli 104 nevinní lidé včetně šumperského děkana Krištofa Aloise Lautnera, upáleného za živa dne 18. 9. 1685 (jeho rozsudek potvrdil olomoucký biskup a popravě údajně přihlížely tisíce lidí). Téměř všichni popravení byli německé národnosti, jelikož se jednalo o oblasti s velkou převahou německého obyvatelstva.

Na Jesenícku bylo v rámci těchto nesmyslných procesů popraveno asi 250 osob, v tehdejší hlavní městě oblasti Nyse (dnes Polsko) byla dokonce pro velký počet poprav vybudována

Obr. 5 Podpis inkvizičního soudce Františka Bobliga z Edelstadtu
Fig. 5 František Boblig from Edelstadt, inquisitors signature

a používána spalovací pec na čarodějnice. Popravy probíhaly ještě v Jeseníku a ve Zlatých Horách. Na příklad jen v roce 1651 bylo ve Zlatých Horách během půl roku popraveno 51 žen a 3 muži, v tribunálu byl zde přísedícím místní rodák Boblig, který následně vedl procesy v Šumperku a Velkých Losinách.

Prvními popravenými ve Velkých Losinách za vykonstruované čarodějnictví (za odnesení hostie ze mše v sobotínském kostele k účelu podání hostie krávkě ke zvýšení její doживosti) byly žebračka Marina Schuchová a porodní bába Dorota Groerová, a to upálením za živa dne 7. 8. 1679. Třetí obviněná kořenářka Dorota Davidová se nepřiznala a zemřela v souvislosti s mučením už ve vězení.

Popravy se ve Velkých Losinách prováděly v prostoru dnešního lázeňského parku nedaleko lázeňského pavilonu Šárka. První popravy v Šumperku (na dnešní Reissově ulici) byly provedeny dne 7. 12. 1682, upáleny byly Zuzana Vogliková, majetná Marie Sattlerová, její muž, její dcera, o půl roku později dne 2. 8. 1683 byla popravena další bohatá měšťanka Marie Peschkeová společně s majetným barvířem Kašparem Sattlerem a jeho dcerou Elisabeth.

V materiálech uložených v šumperském archivu se uvádí, že při této exekuci byla všem nejdříve useknuta pravá ruka, pak hlava a ostatky byly spáleny. Manžel Marie Peschkeové Heinrich se přes veškeré mučení nepřiznal a podle tehdy platných zákonů měl být propuštěn. Přesto byl tak dlouho vězněn, až po 12 letech v roce 1696 v žaláři zemřel (konkrétní příklad rozhodnutí tribunálu bez svědomí). Jeho honosný renesanční měšťanský dům odkoupil za zlomek tržní ceny majitel navazujícího sousedícího domu Franz Ferdinand Gaup, který byl členem inkvizičního tribunálu. V Šumperku v domě Peschkeových (nyní Geschaderův dům) je

Obr. 6 Kostel v Sobotíně
Fig. 6 The church in Sobotín

Obr. 7 Sattlerův dům v Šumperku
Fig. 7 The Sattlers house in Šumperk

umístěno velmi zajímavé Muzeum čarodějnických procesů, autor doporučuje návštěvu. Příbuzní Peschkeových dnes žijí v Německu. Výše zmíněný F. F. Gaup získal také majetek Sattlerových včetně krásného sídla na náměstí u radnice za minimální cenu a dále obvinil z čarodějnictví svoji další sousedku Ester Rohnerovou. Tato byla sčata a upálena dne 11. 4. 1684.

A jaké byly tehdy oficiálně uznávané znalecké postupy pro získávání důkazů rozhodujících o životě a smrti obviněných? Na základě tehdejších zákonných předpisů – papežské bully z roku 1484 vydané papežem Inocencem VIII. s praktickým zosířeným výkladem dominikánských inkvizitorů – knihy Malleus Maleficarum (Kladivo na čarodějnice) z roku 1486 to bylo:

- Uvěznění a výslech s přátelským dotazováním. Je třeba si uvědomit, že tehdejší vězení znamenalo otřesné podmínky pro pobyt obviněného. Už toto mohlo zlomit vůli i charakter člověka.
- Výslech s předvedením mučících nástrojů a vysvětlením jejich použití tzv. terricion (tj. zastrašování).
- Útrpný výslech (mučení) s omezením na 1 hodinu.
- Útrpný výslech bez omezení 1 hodiny v případě tzv. crimen exceptum (výjimečného zločinu), což bylo tehdy právě i čarodějnicví. Tortura se podle tehdejšího práva měla používat

Obr. 8 Geschaderův dům v Šumperku
Fig. 8 The Geschaders house in Šumperk

3 krát, potom měla být obviněná osoba propuštěna, což bylo běžně inkvizičními soudními tribunály porušováno.

Přiznání:

Podle tehdejšího právního systému nesměl být nikdo odsouzen bez přiznání, což v dnešním právním systému neplatí, avšak dnes u nás naštěstí není možnost falešného přiznání dosáhnout mučením. Taktéž bylo pomocí tortury vymáháno nařčení vůči dalším „spoluvínikům“ – osobám provozujícím čarodějnictví a následovala samozřejmě řetězová reakce. Po sejmutí z mučidel musela dotyčná osoba svoje přiznání potvrdit písemně. Pokud to odmítla, bylo mučení opakováno, dokud nedošlo k přiznání definitivnímu. Následně byl inkvizičním tribunálem vydán rozsudek smrti, který podléhal schválení zemským hejtmánem, či apelačním soudem v Praze nebo biskupem. Do průběhu šumperských procesů zasahoval i císař Leopold I.

Odhaduje se, že za celou dobu čarodějnických procesů bylo na světě odsouzeno a popraveno minimálně 50.000 nevinných osob, v naprosté většině žen. Mezi zastánce procesů patřily i známé osobnosti jako Tomáš Akvinský, Martin Luther nebo Jan Kalvín, mezi nemnohé odpůrce patřil například J. A. Komenský. Procesy u nás zrušil až koncem 18. století osvícenecký císař Josef II. Habsburský, kterého socha v životní velikosti se nachází v Šumperku na Hlavní třídě. Poslední procesy se uskutečnily v Německu v roce 1749, ve Švýcarsku roku 1782, v Nizozemí až kolem roku 1823.

Průběh tortury (vždy to bylo s trvalými následky):

- Jako mírnější typ je použití palečnice (šroubový ocelový lis na prsty nebo klouby, obr. 11).
- Přísnější typ je španělská bota (šroubový ocelový lis s ostrými trny nasazovaný na holeně, obr. 12).

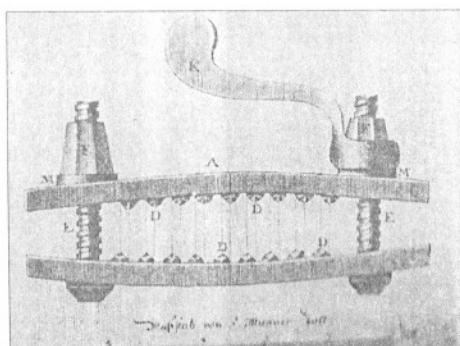

Obr. 9 Kniha Kladivo na Čarodějnice
Fig. 9 The Book The Hammer Against Witches

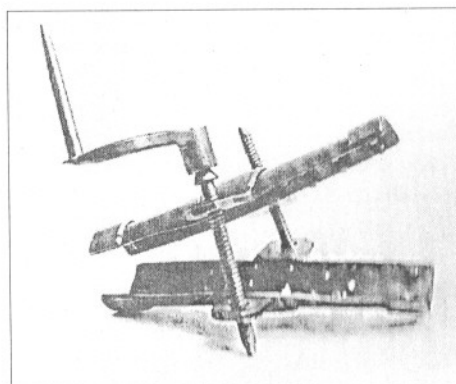

Obr. 10 Socha rakouského císaře Josefa II. na pěší zóně v Šumperku
Fig. 10 The Austrian Emperor Josef II. sculpture in Šumperk

- Ostřejší typ tortury byl skřípec (deformace natahovaných kloubů, končetin, vazů, obr. 13), často bylo doprovázeno pálením boků přímým ohněm.
- Ostřejší typ byla také železná panna (kovová či dřevěná konstrukce s ostrými hroty k uzavření obviněné osoby pro možnost dlouhého časového působení na celé tělo v délce až hodin, obr. 14).
- Bičování (až 40 ran bičem).

Obr. 11 Palečnice
Fig. 11 The thumbscrew

Obr. 12 Španělská bota
Fig. 12 The iron heel

Obr. 13 Skřípec
Fig. 13 The rack

Obr. 14 Železná panna
Fig. 14 The iron maiden

Znalecké zkoušky pro důkaz čarodějnictví:

- Zkouška horkou vodou (zmiňována jako nejstarší středověká forma „božího soudu“ uváděná v nejstarších právních textech, jestliže po opaření celé ruky vřelou vodou

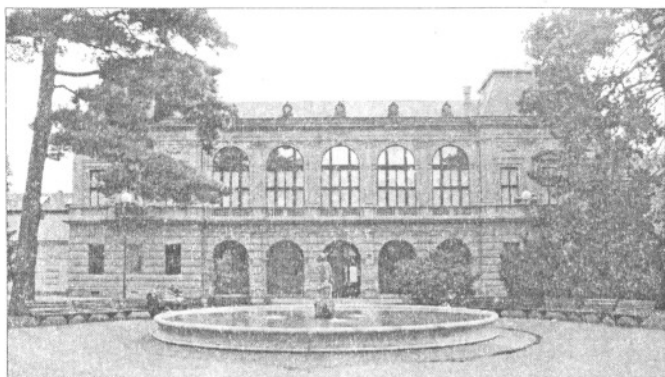
po sejmutí obvazu po několika dnech paže nehnisala, osoba byla uznána za nevinnou).

- Zkouška studenou vodou (taktéž nejstarší metoda, kdy byla osoba přivázána ke kříži a vhozena do vody a pokud po dobu odříkání modlitby čirou náhodou neutonula, považovala se za nevinnou); metodu zakázala církev už v roce 1215.
- Zkouška ohněm (pokud nebyla osoba po rozsáhlém styku s přímým ohněm nebo s rozžhaveným železem výrazně zraněna, považovala se za nevinnou).
- Zkouška jehlou byla jednou z nejdůležitějších „znaleckých“ metod pro čarodějnictví, používána byla v celém období inkvizice. Bylo provedeno důkladné oholení a hledání mateřských znamének; pokud mateřské znaménko po vpichu jehlou nekrvácelo či bylo necitlivé, považovalo se to za známku spojení s ďáblem a za důkaz čarodějnictví. Jehly se dodnes dochovaly a dokonce i takové, které byly rafinovaně upraveny k falšování znaleckého úkonu tak, aby ke vpichu nemohlo dojít, jelikož hrot po zatlačení ustoupil zpět.
- Zkouška slzami (jelikož údajné čarodějnice neuměly plakat, pokud se dostavil pláč, pak byla osoba nevinná).
- Pálení ohněm.
- Posazení a přišroubování na židli s ostrými dlouhými trny.
- Zkouška vážením (předpokládalo se, že čarodějnice umí létat, takže pokud byla lehčí než protizávaží, považovala se za vinnou, přičemž tíha protizávaží byla nastavena podle libovůle soudců či „znalců“, takže osoba byla podle potřeby uznána za vinnou)

Poprava:

Za zločin čarodějnictví byl trest smrti zahrabáním zaživa nebo veřejným upálením zaživa ohněm na hranici, aby došlo k úplnému očistění duše a aby osoba ani posmrtně nemohla škodit společnosti. Před upálením se přečetl rozsudek a přiznání. Dále mohla být udělena při pokání odsouzené osoby milost, což znamenalo neupálení zaživa, nýbrž stětí hlavy nebo zardoušení a spálení ostatků nebo pověšení sáčku se střelným prachem kolem krku při vlastním upalování.

Soudce Boblig měl v úmyslu rozšířit čarodějnické procesy i do nejbohatšího moravského města Olomouce, avšak po stížnosti

Obr. 15 Okresní vlastivědné muzeum Šumperk
Fig. 15 The Šumperk Museum

Obr. 16 Kostel s památkem ve Vernířovicích
Fig. 16 The church with the memorial in Vernířovice

k samotnému císaři Leopoldovi I. se tyto procesy podařilo zastavit úplně. Velkou roli zde také sehrála špatná pověst města Šumperka, kdy se obchodníci městu vyhýbali, město bylo hospodářsky poškozováno a mnohdy také nestačily na financování procesů zabavené majetky rodin a peníze musela poskytovat vrchnost z Velkých Losin. Před procesy a po jejich ukončení byl Šumperk i jako královské město ekonomicky prosperující; výroba speciálního patentově chráněného textilu, manufaktury na manšestr a na trip, to znamenalo bohatství pro obyvatele, zaměstnanost. Později se ze Šumperka stalo výstavné město právem zvané malá Vídeň; dodnes je to zřejmé, projektanti a stavitelé byli velmi často najímáni z Vídně.

III. ZÁVĚR K JUSTIČNÍM VRAŽDÁM

Lze konstatovat, že všechny důkazy a znalecká posouzení do jednoho byly podvrhy od osob, které byly členy inkvizičních soudů. Nejednalo se o justiční omyly, nýbrž o justiční vraždy. Dále se ukazuje jako velmi závažná možnost zásadní manipulace s myšlením obviněných. Až na výjimky bylo dosaženo přiznání obviněných z čarodějnictví včetně vzdělaných osob. Lidský mozek podle těchto zkušeností lze mučením, vězněním a psychologickým terorem zmanipulovat. Takto zlomená a zastrašená osoba poté potvrdí jakékoliv i stupidní soudem vykonstruované prohlášení, aby se vyhnula dalšímu utrpení. Dozná se i k létání na koštěti.

Žádný právní systém, ani ten současný, není stoprocentní pojistkou proti justičním zločinům. Rozhodující je morální kredit znalců a soudců, aby k takovým tragédiím vůbec nemohlo dojít. Justiční vraždy Mariny Schuchové, Zuzany Voglikové, Marie Sattlerové, jejího muže, její dcery, Doroty Groerové a spousta dalších ze sedmnáctého století jsou úplně stejnými zločiny jako například justiční vraždy Dr. Milady Horákové nebo generála Heliadora Píky z druhé poloviny století dvacátého.

Z dopisu generála Heliadora Píky před popravou na rozloučenou: ... Jsem přesvědčen, že nejde o justiční omyl, vždyť vše je tak průhledné – že jde o politickou vraždu; ... studí mne hořká lítost nad tím, že zmizela spravedlnost – snad jen dočasně – a šíří se nenávisť, mstivost, zmizel smysl pro snášenlivost, pro svobodu myšlení a projevu. Jak lehce se pravda překroutila v pravý opak a není dovoleno dáti jediného svědectví a důkazu k obhájení pravdy. Je mi líto, že strach ovládl většinu lidí a že se neodvažují říci pravdu ...

Obr. 17 Pomník obětem inkvizice ve Vernířovicích
Fig. 17 The Memorial of inquisition victims in Vernířovice

IV. DOPORUČENÍ ZMĚNY TEXTU SLIBU ZNALCE A TLUMOČNÍKA

Poslední návrh změny zákona o znalcích a tlumočnících, který nebyl zatím přijat, rozšiřuje obsah textů několikanásobně, návrh do značné míry mění systém řízení znalecké činnosti. Nicméně slib znalce a tlumočnicka byl převzat ze zákona z roku 1967 beze změny s úplnou absencí pojmu svědomí. Toto je nepřijatelné. Znalecké a tlumočnické komory by měly iniciovat změnu v této části návrhu zákona. Znalecké uskupení a komory disponují etickými kodexy s vysokou morální hodnotou, avšak absence pojmů **čest** a **svědomí** je ve znaleckém slibu nenahraditelná.

Návrh úpravy textu slibu: „Slibuji **na svou čest a svědomí**, že při své znalecké (tlumočnické) činnosti budu přesně dodržovat

právní předpisy, že znaleckou (tlumočnickou) činností budu konat nestranně podle svého nejlepšího vědomí a **svědomí**, že budu plně využívat všech svých znalostí a že zachovám mlčenlivost o skutečnostech, o nichž jsem se při výkonu znalecké (tlumočnické) činnosti dozvěděl.“ (Původní text slibu je doplněn o zdůrazněná slova.)

Právní systém každého státu je nehmotným majetkem jeho občanů a měl by být pokud možno co nejkvalitnější. Největšími hodnotami pro člověka vedle zdraví je dobré jméno, obdobně u podniků dobré jméno firmy a u států dobrá pověst státu jako celku včetně kvalitně fungujícího a spravedlivého právního systému s jednoznačně a pevně zakotvenými morálními principy.

V. LITERATURA

- [1] BRADÁČ A. a kolektiv: Soudní inženýrství. Brno: Akademické nakladatelství CERM 1997, 1999.
- [2] NEUBAUEROVÁ M., POLÁCH D.: Zpráva o nevíře. Šumperk 2010: Sdružení cestovního ruchu Šumperk. Vydáno za finanční podpory Evropské unie – Operačního programu příhraniční spolupráce ČR a Polsko 2007–2013.
- [3] ZWOLINSKI G. a kolektiv: Szlakiem czarownic. Wrocław 2009: Studio PLAN. Vydáno za finanční podpory Evropské unie – Operačního programu příhraniční spolupráce ČR a Polsko 2007–2013.
- [4] STŘEDNÍ ODBORNÁ ŠKOLA Šumperk, kolektiv autorů: Co bylo včera, není dnes? Šumperk 2010: Vydáno za finanční podpory Nadace OKD.
- [5] Archivní materiály a fotografie Státního okresního archivu v Šumperku a Okresního vlastivědného muzea v Šumperku.